

Michiel Verweij

De brief van Cornelia aan Gaius Gracchus ***Een uniek document***¹

Matri memoriae

Vrouwelijke auteurs zijn niet echt het sterkste punt van de klassieke literatuur. En dat is nog zeer eufemistisch uitgedrukt zelfs. Voor het Latijn kennen we werk van welgeteld twee vrouwen: de korte elegieën van Sulpicia die in het *corpus* van Tibullus zijn overgeleverd, als enige poëzie van vrouwelijke hand en, als enig proza, twee fragmenten uit een brief (of twee brieven?) van Cornelia aan haar zoon C. Sempronius Gracchus, vermoedelijk uit 124 v.C., toen Caius op het punt stond zich kandidaat te stellen als volkstribuun. Cornelia probeert haar zoon ertoe te bewegen daarvan af te zien. Zoals u weet, zou Caius daar geen gehoor aan geven: zonen luisteren zelden of nooit naar hun moeders. U weet ook dat het slecht is afgelopen met Caius: moeders hebben (bijna) altijd gelijk...

Deze penurie aan vrouwelijke auteurs is enigszins bedrieglijk: het gaat hier om auteurs die in het literaire circuit zijn beland. Vrouwen schreven wel degelijk. Brieven bijvoorbeeld – denk aan de teksten die de papyri uit Egypte voor ons hebben bewaard, of ook aan enkele stukken op de tafeltjes van Vindolanda aan de Muur van Hadrianus. Vrouwen lazen ook literatuur: de allusies die Ovidius daarop maakt in het derde boek van zijn *Ars amatoria*, zijn meer dan duidelijk. Ovidius raadt zijn vrouwelijke lezers aan niet alleen te vertrouwen op hun vergankelijke schoonheid, maar ook hun geest te cultiveren, met name door de lectuur van (liefdes)poëzie, waaronder (*quelle surprise!*) die van ene Ovidius.²

Maar het gaat hierbij steeds om teksten die binnen het privé-circuit blijven. Tot de openbare literaire wereld drongen vrouwen zelden door. En dan gebiedt de eerlijkheid nog te zeggen dat diverse filologen geprobeerd hebben om de twee bovengenoemde voorbeelden als vervalsingen of mystificaties van mannelijke hand af te doen.

Cornelia

Cornelia was een dame van niveau en dat op alle gebieden.³ Zij was de jongste dochter van Scipio Africanus Maior († 183 v.C.) en Aemilia Tertia, en ze huwde Tiberius Sempronius Gracchus. Na diens relatief vroege dood in 153 v.C. bleef zij ongetrouwd om zich volledig te kunnen wijden aan de opvoeding van haar twaalf kinderen. Van deze twaalf haalden overigens maar drie de volwassenheid: één dochter, Sempronia (die huwde met Scipio Aemilianus) en de twee zonen die wij kennen onder de naam van de Gracchi. De beroemde volkstribunen dus. Zowat de enige Romeinse persoonlijkheden die enigszins genade vonden in de historiografie van de Sovjet-Unie. Cornelia overleefde beiden. Zij zou ook de dood van haar jongste zoon Caius met stoïcijnse waardigheid gedragen hebben. Zoals een Romeinse dame geacht wordt te doen.

In feite gold Cornelia in de oudheid als een model van een Romeinse *matrona*. Dat de Romeinse vrouwen die wij op dit moment het meest onder de aandacht gebracht zien, nu net Livia (heel wat beter overigens dan haar moordzuchtige reputatie), Messalina en Agrippina zijn, dames die al dan niet (geheel) terecht een meer dan bedenkelijke reputatie genieten, vertelt mogelijk meer over ons dan over het oude Rome. En over de fascinatie die Tacitus nog altijd uitoefent, uiteraard. In de Romeinse wereld circuleerden er wel zeker positieve modellen voor wat een degelijke vrouw geacht werd te zijn en te doen, en Cornelia was daar een van. Toegegeven: ze zal het niet snel tot een film of televisieserie brengen, maar dat is niet altijd het beste criterium om iemand te beoordelen.

We weten dat Cornelia brieven geschreven heeft. We weten zelfs dat deze circuleerden. Een andere notoire briefschrijver, M. Tullius Cicero, vermeldt deze positief in zijn *Brutus* (211). De bundel ging echter verloren, op één fragment na dat in onduidelijke omstandigheden geciteerd wordt in een verder verloren werk van Cornelius Nepos (ca. 100-ca. 25 v.C.).⁴ Van deze laatste rest welgeteld één van de zestien boeken van zijn verzamelwerk *De uiris illustribus*, nl. het boek *De excellentibus ducibus exterarum gentium*. De handschriften en edities voegen meestal aan dit veldherenboek nog de levens van Cato de Oude en van Atticus toe, waarvan in ieder geval het eerste afkomstig is uit het boek over de Romeinse historici in het ensemble van *De uiris illustribus*. Bovendien volgen vaak op de *Vita Catonis* nog de twee fragmenten uit de brief of de brieven van Cornelia. (Of het om één of twee brieven gaat, is in feite niet met zekerheid uit te maken.)

De discussie over de authenticiteit van deze fragmenten, d.w.z. of Cornelia inderdaad de auteur is en dat ze niet door een andere auteur 'ondergeschoven' zijn, is nog niet beslecht. Tot de argumenten die pleiten voor authenticiteit, hoort het ontbreken van dit soort lange citaten, redevoeringen of brieven in de bewaarde werken van Nepos.

Onomwonden staat het retorisch karakter van de twee Cornelia-fragmenten vast. Opvallend hierbij is dat deze tekst ouder moet zijn dan het oudste Latijnse retoricahandboek, de *Rhetorica ad Herennium*. We zien in deze fragmenten de 'truc' waarbij de auteur antwoordt op wat de andere partij zou kunnen opwerpen en een reeks retorische vragen, ingeleid door *ecquando* of de drievoudige bezwering 'als ik later dood ben'. Tegelijk zijn er nog wat oneffenheden, zoals (in het tweede fragment) de herhaling van *eorum* in de tweede zin, die in wezen overbodig is.

De tekstoverlevering

Nepos heeft het niet echt getroffen: niet alleen ging het merendeel van zijn werken teloor, ook de belangrijkste handschriften zijn niet meer onder ons. Als stamvader wordt in de literatuur altijd een *codex Danielis* aangenomen, waarvan gezegd wordt dat deze eigendom was van de jurist en humanist Pierre Daniel (1531-1604), baljuw van Saint-Benoît-sur-Loire.⁵ Men heeft er lang over gestreden of deze codex afkomstig was uit de bibliotheek van de abdij van Fleury (waar Daniel zich over ontfermde na de verwoesting van de abdij in 1562), en wat de verhouding was tot een ander handschrift van Nepos dat eigendom was van de Gelderlander Hubertus van Giffen (1534-1604), de *codex Gifanianus*, eveneens verloren. Ik heb inmiddels aannemelijk gemaakt dat de *codex Danielis* nooit als zodanig bestaan heeft, maar dat de lezingen die daaraan worden toegeschreven (en die enkel bekend zijn uit een editie uit Frankfurt uit 1608) in feite teruggaan op de marginalia die Daniel in zijn exemplaar van de Neposeditie van Basel uit 1543 genoteerd had op basis van het handschrift uit het bezit van zijn vriend Van Giffen. Dat laatste handschrift was afkomstig uit de Nederlanden waar er in de tweede helft van de 15de eeuw twee kopieën van zijn gemaakt. Een hiervan bestaat nog steeds als ms. BPL 2011 van de Leidse universiteitsbibliotheek, terwijl de tweede kopie de fameuze *codex Parcensis* was die tijdens de brand van de Leuvense universiteitsbibliotheek op 25 augustus 1914 reddeloos verloren ging.⁶ Voor de brieffragmenten van Cornelia had dat voor één keer niet zoveel gevolgen, want de *codex Leidensis* noch de *codex Parcensis* bevatten deze tekst.

Naast deze twee 15de-eeuwse kopieën is Nepos' oeuvre overgeleverd in een 12de-eeuws handschrift in Wolfenbüttel (Herzog-August-Bibliothek, ms. Gud. lat. 166) dat aan het begin van de 15de eeuw in Italië is beland. Op dit handschrift, dat zelf als een indirecte kopie wordt beschouwd van de *codex Gifanianus*, gaan dan alle andere handschriften terug, zoals ms. 14635-37 uit de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Helaas wordt de kwaliteit van het handschrift uit Wolfenbüttel (en daarmee van de hele nakomelingschap) als duidelijk minder dan die van de Leidse en Leuvense volumes beschouwd. Dat betekent dus ook dat we voor de fragmenten van Cornelia niet over de beste tekst zouden beschikken.

Althans: dat zou dat betekenen, want zoals zo vaak is de situatie ingewikkelder. Er bestaat namelijk nog een handschrift met een onafhankelijke kopie van de Corneliafragmenten en wel op f. 161r-v van ms. 9884-89 van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. De Brusselse collectie handschriften van klassieke Latijnse auteurs wordt flink onderschat, ook omdat de instelling zelf traditioneel het zwaartepunt legt op de luxebibliotheek van de hertogen van Bourgondië, meer bepaald zelfs op de miniaturen en andere decoratie in een aantal topstukken van die privébibliotheek.

Ms. 9884-89 is een 16de-eeuwse kopie van een aantal middeleeuwse historische teksten en hoorde toe aan Antonius Caucius (van Cuijk), die geïdentificeerd wordt als de zoon van Johannes van Cuijk die op zijn beurt gezien wordt als de drijvende kracht achter de belangrijke Neposeditie uit Utrecht uit 1542. Bij deze laatste lijkt de *codex Gifanianus* ook te zijn gebruikt. Ms. 9884-89 kwam vervolgens in handen van Andreas Schottus (1552-1629) die op het eind twee (verder niet met de rest van de inhoud van dit volume verbonden) passages uit het werk van Cornelius Nepos toevoegde, nl. de *Vita Catonis* en de Corneliafragmenten. Schottus geeft duidelijk aan dat hij de *Vita Catonis* gecollationeerd heeft tegenover een *codex Batavicus*, terwijl de Corneliafragmenten gewoon genoemd worden als gekopieerd *ex eodem codice Batavico*. Men neemt algemeen aan dat deze *codex Batavicus* dezelfde is als de *codex Gifanianus* en ik denk dat men dat terecht doet, al is het moeilijk om het tekstbestand te vergelijken door het feit dat we van de *Gifanianus* eigenlijk alleen maar lezingen uit dat handschrift in de marges van andere handschriften of edities kennen. Hoe volledig dat is, is een ander verhaal. Bovendien moet men dan nog het geluk hebben dat er twee bronnen en reeksen met lezingen voor dezelfde passage bestaan.

Voor de Corneliafragmenten lijkt dat het geval te zijn, daar Paul Petau (1568-1614) in ms. Reg.lat. 768 van de Vaticana een aantal lezingen uit de *Gifanianus* noteerde, maar vergelijking tussen het Brusselse handschrift, de lezingen van Petau en het handschrift in Wolfenbüttel levert niets van belang op: ms. Reg.lat. 768 bevat zoveel fouten dat alle lezingen correcties op dit hopeloze exemplaar zijn, maar zonder dat het ons toestaat (op één uitzondering na) Wolfenbüttel tegen de *Gifanianus* af te bakenen of uit te spelen. Deze ene afwijkende lezing uit de *Gifanianus* is in ieder geval ook te vinden in het Brusselse exemplaar.

Tot nader order ga ik er dan ook van uit dat de tekst in Brussel de enige ons bekende langere tekst is die zelfstandig uit de *Gifanianus* is gekopieerd en dat deze humanistisch-filologische kopie dan ook de basis van elke teksteditie moet vormen, gecollationeerd tegenover het handschrift in Wolfenbüttel. De rest is decoratie. Dit belang van het Brusselse handschrift wordt in de bestaande wetenschappelijke literatuur overigens niet onderkend.

Teksteditie en vertaling

De hier volgende editie van deze twee relatief korte fragmenten is gebaseerd op de *Bruxellensis* 9884-89 = B, waartegen het handschrift uit Wolfenbüttel (= A) opnieuw gecollationeerd is. Om een indruk te geven van de varianten die de latere (Italiaanse) traditie die afhankelijk is van A, heb ik het Brusselse ms. 14635-37 (= G, naar de eerste eigenaar Leonardo Giustinian) en de Reg.lat. 768 (= R) aan het kritisch apparaat toegevoegd. Overige moderne conjecturen zijn ontleend aan de editie van P.K. Marshall, de standaardeditie van Cornelius Nepos in de Teubnerreeks (Leipzig, 1977). Er zijn niet heel veel afwijkingen tegenover de tekst in Marshalls editie, maar deze schijpt nogal tussen A en B en gebruikt bovendien B niet systematisch. De hier volgende editie onderscheidt zich net door de strikte keuze van B als basis (behalve voor de 'titel').

Verba ex epistula Corneliae Gracchorum matris ex libro Cornelii Nepotis de Latinis historicis excerptaⁱ

Dices pulchrum esse inimicos ulcisci. Id neque maius neque pulchrius cuiquam atque mihi esse uidetur, sed si liceat Republica salua ea persequi. Sed quatenus id fieri non potest, multo temporeⁱⁱ multisque partibusⁱⁱⁱ inimici nostri non peribunt atque uti nunc sunt, erunt potius quam Respublica profligetur^{iv} atque pereat.

Eadem^v alio loco

Verbis conceptis deierare ausim (praeterquam qui Tiberium Gracchum necarunt) neminem inimicum tantum^{vi} molestiae tantumque^{vii} laboris quantum te ob has res mihi tradidisse. Quem oportebat omnium eorum (quos antehac^{viii} habui liberos) parteis^{ix} eorum^x tolerare atque curare, ut quam minimum sollicitudinis in senecta haberem. Vtique quaecumque ageres, ea^{xi} uelles maxime mihi placere atque uti

ⁱ *Titulum om.* AG Fragmentum epistolae Corneliae Gracchorum matris ex eodem libro Cornelii Nepotis B.

ⁱⁱ Multo tempore BAG *Marshall* malo temperes *Bergk*.

ⁱⁱⁱ Aetatibus *Petauius* artibus *H. Peter*.

^{iv} Profligeretur G.

^v Eidem G.

^{vi} Tanta A.

^{vii} *Post tantumque add. et ras.* B molestię (schrijffout van *Schottus* die hij zelf meteen gecorrigeerd heeft).

^{viii} *Post hac G scripsit hoc, at statim rasit.*

^{ix} Partis *Marshall*.

^x *Ras.* *Schottus* meorum *Roth* coram *Peter*. Om. G.

^{xi} Ei G.

nefas haberes rerum maiorum aduersum meam sententiam quicquam facere. Praesertim mihi cui parua pars uitae restat^{xii}, ne id quidem tam breue spatium^{xiii} potest^{xiv} opitulari quin et mihi aduersere^{xv}, et Rempublicam profliges^{xvi}? Denique quae^{xvii} pausa erit? Ecquando^{xviii} desinet familia nostra insanire? Ecquando modus ei rei haberi poterit? Ecquando desinemus et habentes et praebentes molestiis desistere^{xix}? Ecquando perpudescet^{xx} miscenda atque perturbanda republica? Sed si omnino id fieri non potest, ubi ego mortua ero, petito tribunatum. Per^{xxi} me facito quod lubebit, cum ego non sentiam. Vbi mortua ero, parentabis mihi et inuocabis deum parentem. In eo tempore non pudet^{xxii} te eorum deum preces^{xxiii} expetere, quos uiuos atque praesentes relictos atque desertos habueris? Ne ille sirit^{xxiv} Iuppiter te ea perseuerare nec tibi tantam dementiae uenire in animum! Et si perseueras, uereor ne in omnem uitam tantum laboris tua culpa^{xxv} recipias, uti in nullo tempore tute tibi placere possis.

Vertaling

Fragment 1:

Je zult zeggen dat het iets moois is om je op je vijanden te wreken. Dat lijkt aan niemand belangrijker en mooier te zijn dan aan mij, maar wel op voorwaarde dat het mogelijk is om dat na te streven zonder de staat in gevaar te brengen. Maar als dat niet mogelijk is, laat onze vijanden dan gedurende lange tijd en op vele plaatsen niet te gronde gaan en zo blijven zoals ze nu zijn, liever dan dat de staat ten onder gaat.

Fragment 2:

Ik zou in de geijkte bewoordingen durven zweren dat – buiten degenen die Tiberius Gracchus hebben gedood – geen enkele vijand mij zoveel last en lijden bezorgd heeft als jij vanwege deze kwestie, terwijl juist jij van alle kinderen die ik ooit had, hun rol zou moeten opnemen en ervoor zorgen dat ik op mijn oude dag zo min

^{xii} Restat *om.* A superest G.

^{xiii} Post spatium G *add.* praeter et statim ras.

^{xiv} Potes *Petauius.* Opitulari potest G.

^{xv} Aduerseris AG.

^{xvi} Profuges A (*ut uidetur; fortasse post corr. in profliges*).

^{xvii} Marshall zegt dat A hier qua leest en niet quae, maar daar stem ik niet mee in.

^{xviii} Et quando G (*sic et in sentiis sequentibus*).

^{xix} Incessere *Petauius* insistere *Nipperdey*.

^{xx} Prependescet G.

^{xxi} Per G *add.* supra lin.

^{xxii} Non pudet BAG non pudebit *Marshall* ne pudeat *Salmasius*.

^{xxiii} Paces *uel* pacem *Bergk*.

^{xxiv} Sinat G.

^{xxv} Culpa tua AG *Marshall*.

mogelijk zorg zou hebben. Bij alles wat je doet, zou je moeten willen dat dat mij zo veel mogelijk plezier zou doen, en je zou het als verboden moeten zien iets belangrijks tegen mijn wil en mening te doen. Kan, vooral omdat ik nog maar kort te leven heb, zelfs deze korte tijd jou niet te baat komen dat je je niet tegen mij verzet en de staat niet te grabbel gooit? Welk einde zal er eindelijk zijn? Wanneer zal onze familie ophouden in waanzin te razen? Wanneer zullen we in die zaak maat kunnen houden? Wanneer zullen we ervan afzien allerlei last te lijden of te bezorgen? Wanneer zullen we er ons voor schamen de staat in verwarring en oproer te brengen? Maar als dit allemaal niet mogelijk is, stel je dan kandidaat voor het ambt van volks-tribuun als ik dood ben. Wat mij betreft, doe wat je wilt als ik het niet meer weet. Als ik dood ben, zul je mij dodenoffers brengen en mij als vooroudergod aanroepen. Zul je je op dat moment niet schamen dat je juist die goden met gebeden zult smeken die je toen ze leefden en aanwezig waren, verwaarloosde? Laat Jupiter niet dulden dat dat zal voortduren of dat jou zo'n waanzin in de geest komt! En als je hiermee doorgaat, vrees ik dat je voor je hele leven door je eigen schuld zoveel ellende zult ondervinden dat je je nooit zelf recht in de ogen zult kunnen kijken.

Authenticiteit

De discussie over de authenticiteit van deze fragmenten, d.w.z. of Cornelia inderdaad de auteur is en dat ze niet door een andere auteur 'ondergeschoven' zijn, is nog niet beslist. Het ziet ernaar uit dat een kleine meerderheid van filologen Cornelia's auteurschap aanvaardt. Gezien het feit dat de fragmenten in het oeuvre van Cornelius Nepos te vinden zijn, betekent dat de twee fragmenten nooit een product van een retorenoefening uit de keizertijd kunnen zijn. De *terminus ante quem* wordt door Nepos' literaire activiteit gevormd.

Het is algemeen bekend dat klassieke historici al vanaf Thucydides graag redevoeringen e.d. in hun tekst inlassen en dat deze redevoeringen niet de authentieke weergaven van de oorspronkelijke betogen zijn, maar auctoriële ingrepen om de argumenten en overwegingen van een van de protagonisten of ook de aard van de situatie beeldend onder ogen te brengen. Sallustius (uiteindelijk een tijdgenoot van Nepos) en Livius zouden dat ook vaak doen. In feite is het zelfs eerder in tegenspraak met de normale praktijk in de antieke historiografie om authentieke documenten te citeren. Vanuit deze achtergrond zou het niet per definitie onmogelijk zijn dat ook de twee Corneliafragmenten achteraf geconstrueerde teksten zijn (waardoor tegelijk de enige klassiek-Latijnse prozafragmenten van vrouwelijke hand onttroond zouden zijn).

Daartegenover staat dat in het ons bekende werk van Nepos geen voorbeeld van dit type door de auteur geconstrueerde redevoeringen te vinden is. Uiteraard is dit een wat riskant argument, omdat wat een auteur in één boek al dan niet gedaan heeft, geen

absolute zekerheid biedt over wat hij elders eventueel zou doen. Toch valt het op. In de *Liber de excellentibus ducibus exterarum gentium* komen wel uitspraken voor die bepaalde personages in de mond worden gelegd (ik denk hierbij bijvoorbeeld aan *Hannibal*, 2), maar dat is altijd in het kader van een anekdote: er is nooit sprake van een betoog, een rede, een geschreven document. Dat zou ervoor kunnen pleiten de twee fragmenten van Cornelia inderdaad als authentieke passages te beschouwen.

De taal (en vooral de spelling) van het fragment is natuurlijk aangepast, zoals men dat in de oudheid gewoon was: dit kan dan ook niet als argument in de discussie over authenticiteit gebruikt worden. Er is in het Brusselse handschrift één uitzondering (die ik dan ook in de editie behouden heb): *parteis* voor *partis* (acc. mv.). De andere handschriften en edities lezen hier *partis* of *partes*.

Retorisch karakter

Onomwonden staat het retorisch karakter van de twee Corneliafragmenten vast. Cornelia probeert haar zoon ervan te overtuigen zich niet kandidaat te stellen voor het volkstribunaat en ze maakt daarbij gebruik van diverse retorische technieken. Het valt daarbij op dat deze tekst moet dateren van vóór het oudste Latijnse retoricahandboek, de *Rhetorica ad Herennium*, uit een tijd dat het onderwijs in de welsprekendheid in Rome eigenlijk nog in de kinderschoenen stond en volledig in handen was van Griekse leraren.

Zo begint het eerste fragment al meteen met de 'truc' van de opwerping door de geadresseerde waarop de auteur antwoordt. De tweede passage begint met een aantal zeer persoonlijke en daardoor tegelijk zeer emotionele opmerkingen: de verwijzing naar de dood van Tiberius, het feit dat juist Caius door zijn moeder als de grootste veroorzaker van haar leed wordt betiteld, de oproep dat juist Caius voor haar zou moeten zorgen in haar oude dag nu alle andere kinderen overleden zijn. Dit alles creëert een beeld van Caius als zoon die in gebreke blijft in de *pietas* die hij zijn moeder verschuldigd is, zowat het ergste dat van een Romeinse zoon kon gezegd worden.

In het tweede fragment valt verder de reeks retorische vragen op, ingeleid door *ecquando*. Hierdoor wordt de emotionele intensiteit sterk in de verf gezet. Ook de driedovoudige bezwering 'als ik later dood ben' past in ditzelfde emotioneel intensieve taalgebruik, dat sterk door de welsprekendheid beïnvloed is. De afsluiting van het tweede fragment, met een sterk appel aan Caius zelf, borduurt op dit thema voort. Hier spreekt Cornelia het sterkst als moeder die haar zoon waarschuwt dat zijn keuze hem zelf veel ongeluk en weinig rust zal bieden.

Tegelijk bespeuren we oneffenheden in de uitdrukking of de retorische stijl – wat een geoefend retor in de trant van Cicero niet zou begaan. Zo is de argumentatie aan het slot niet helemaal zuiver. Eerst zegt Cornelia dat Caius maar moet wachten tot ze dood is voordat hij zich kandidaat moet stellen: het argument is hier duidelijk dat Cornelia het dan niet meer weet en er dus niets onder lijdt. Maar dan verglijdt het beeld en schildert ze hoe Caius na haar dood offers zal brengen aan zijn gestorven moeder: hoe zal hij dan toch doen wat ze altijd heeft afgeraden? Met andere woorden: het is ineens de bedoeling dat Caius ook dan zich niet kandidaat zal stellen. Maar dat vloeit niet voort uit wat eerder gezegd is en is er zelfs gedeeltelijk mee in tegenspraak.

Op taalkundig vlak is de herhaling van *eorum* in de tweede zin van het tweede fragment in wezen overbodig en zou dit een geoefend stilist wellicht niet uit de *stilus* zijn gevloeid. Dit woord is dan ook door verschillende uitgevers geschrapt of object van een conjectuur geweest. Ook in het Brusselse handschrift B heeft Schottus het doorgestreept, maar omdat hier niet meteen aanleiding is een echte schrijffout te vermoeden, mogen we ervan uitgaan dat Schottus dit woord doorstreepte als correctie van de tekst (en niet van de kopie) en dat derhalve deze vorm wel degelijk in zijn legger, de *codex Batavicus*, stond.

Conclusie

In het beperkte corpus van de Latijnse literatuur van vóór 100 v.C. nemen de fragmenten van Cornelia een unieke plaats in. Uniek omdat ze door een vrouw geschreven zijn, uniek omdat het (denk ik) de oudste fragmenten uit een brief zijn. Ook de omvang overstijgt het gemiddelde bewaarde prozafragment uit de 2de eeuw v.C. aanzienlijk.

De dringende smeekbede van Cornelia had (uiteraard?, dat is nu eenmaal het lot van dringende smeekbeden) niet het beoogde resultaat. De beide broers Gracchus zouden in het historisch bewustzijn blijven leven, enerzijds als verketterde revolutionairen die de staat op zijn kop wilden zetten en naar het koningschap zouden streven, anderzijds als sociaal bevlogen mensen die iets wilden doen aan de miserie van de door de oorlogen van de 2de eeuw zo sterk aangegroeide *plebs* in Rome. Dat verklaart wellicht de belangstelling die voor deze fragmenten uit Cornelia's brieven is blijven bestaan en zo wellicht waarom juist deze passages uit hun oorspronkelijke context zijn gelicht en apart gekopieerd zijn en zo de eeuwen hebben getrotseerd.

Voor ons zijn deze fragmenten uniek als documenten van het retorisch gekleurd literair proza uit de 2de eeuw v.C. en tegelijk van de bezorgdheid van een zeer erudiete en hoogopgeleide moeder voor haar zoon die de politiek in wil gaan. Het zijn documenten met een grote *valeur humaine*. Dat het belangrijkste handschrift net in Brussel zit, is voor ons mooi meegenomen.

Dr. Michiel Verweij
michiel.verweij@kbr.be

Noten

¹ Dit is een uitvoeriger versie van het gelijknamige artikel in *Kleio*, jg. 50 (2021), nr. 3-4, p. 154-160.

² De bewuste passage is *Ars amatoria*, III.329-348. Cf. VERWEIJ Michiel, *Ovidius. Het verhaal van een dichter* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018), p. 97-98.

³ Zie over Cornelia en de fragmenten uit haar brief: HERZOG Reinhart –SCHMIDT Peter Lebrecht –SUERBAUM Werner, *Nouvelle histoire de la littérature latine*, vol. 1: *La littérature de l'époque archaïque. Des origines à la mort de Sylla. La période pré-littéraire et l'époque de 240 à 78 av. J.-C.* Édition française sous la direction de Gérard FREYBURGER et François HEIM (Turnhout: Brepols, 2014), p. 479-482; HALLETT Judith P., 'The letter of Cornelia, *Mater Gracchorum*, and the speeches of her father and son', in: GRAY Christa *e.a.*, *Reading Republican Oratory: Reconstructions, Contexts, Receptions* (Oxford: Oxford University Press, 2018), p. 309-318; VERWEIJ Michiel, 'Cornelia. Brussels MS 9884-89 and the *codex Batavicus*', in *Monte Artium. Journal of the Royal Library of Belgium* (in druk).

⁴ Zie de recente Nederlandse vertaling door Peter en Diederik BURGERSDIJK en Richard HAASEN, *Cornelius Nepos, Macht en moraal. Nagelaten werk*. Vertaald en toegelicht (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2020).

⁵ Zie over de tekstoverlevering van Cornelius Nepos: P.K. Marshall, *The manuscript tradition of Cornelius Nepos*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement 37 (London, 1977); P.K. Marshall, in: L.D. Reynolds, *Texts and transmission. A survey of the Latin Classics* (Oxford, 1986), pp. 247-248; D. Burgersdijk, 'De overlevering van Nepos' *De excellentibus ducibus exterarum gentium*', *Kleio. Tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur*, 37 (2008), 65-78; M. Verweij, 'The lost manuscripts of Cornelius Nepos. An attempt at reconstruction of the Leuven volume and a new perspective on the *codex Danielis*' (in druk).

⁶ Zie over het verloren Leuvense handschrift K.L. Roth, 'Der Codex Parcensis des Aemilius Probus', *Rheinisches Museum für Philologie*, 8 (1853), 626-639; L. Roersch, 'Notes critiques sur Cornélius Nepos', *Revue de l'instruction publique en Belgique*, nr. 7, July 1861, 233-257; E. Châtelain, *La paléographie des classiques latins* (Paris, 1884-1900), plate CLXXXII; E. de Moreau, *La Bibliothèque de l'Université de Louvain "1636 – 1914"* (Louvain, 1918), p. 52, nr. 10b; Marshall, *The manuscript tradition*, pp. 26-30; M. Verweij, 'De verloren Nepos van Leuven. Poging tot reconstructie van het belangrijkste klassiek-Latijnse handschrift uit de Leuvense universiteitsbibliotheek', *Ex officina* (***) ; Verweij, 'The lost manuscripts of Cornelius Nepos'.